

Araştırma Makalesi

**TÜRKÇEDE SÖZ VARLIĞI ÜRETİMİ YÖNÜNDEN
İKİLEMELERİN KURULUŞUNDA ÇEKİM
MORFOLOJİSİNİN ROLÜ**

Murat KÜÇÜK*

Öz: Diller sahip olduğu söz varlığını geliştirmek ve yeni kavramları karşılamak için kendi dil işleyişine göre birtakım yollara başvurmaktadır. Türkçe gibi eklemeli dillerde sözcük yapımı için sıklıkla kullanılan araç, türetme ekleridir. Bununla birlikte sözcük yapımında türetme eklerinin yanı sıra çekim eklerinin de sözlükbirimlerin kuruluşunda etkin rolü olduğu görülmektedir. Türkçede, cümle kuruluşunda rol alan yani dil bilimsel kategoriler oluşturan çekim ekleri aynı zamanda yeni kavramları karşılayacak sözcükler üretmiş ve bu sözcükler *Türkçe Sözlük*'te madde başı veya iç madde durumuna gelerek Türkçenin söz varlığında kendilerine yer edinmiştir. Böylece Türkçenin söz varlığı zenginleşerek yeni anlam ve biçimler kazanmıştır. Bu makalede Türkçenin söz varlığını oluşturan önemli dil birimlerinden biri olan ikilemelerin, çekim ekleri olarak kalıplaşma ya da sözlükselleşme yoluyla anlam ve biçim yönünden Türkçenin söz varlığına ve dolayısıyla anlatım gücüne ne şekilde katkıda bulunduğu incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çekim Ekleri, İkileme, Kalıplaşma, Sözlükselleşme, Söz Varlığı.

**THE ROLE OF INFLECTIONAL MORPHOLOGY IN
THE FORMATION OF REDUPLICATIONS IN
TERMS OF TURKISH VOCABULARY
ENRICHMENT**

Abstract: Languages resort to a number of methods according to their own language functioning in order to improve their vocabulary and meet new concepts. The frequently used tools for word formation in agglutinative languages such as Turkish are derivational suffixes. In addition to derivational suffixes, it is seen that inflectional suffixes also play an active role in the formation of

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; e-posta: mkucuk@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9389-4872.

lexemes. In Turkish, inflectional suffixes that take part in sentence formation, that is, forming grammatical categories, have also produced words that will meet new concepts, and these words have taken their place in the vocabulary of Turkish by becoming a lexical entry or internal clause in the Turkish Dictionary. Thus, the vocabulary of Turkish has been enriched and gained new meanings and forms. In this article, it has been examined how reduplications, which are one of the important elements that make up the Turkish vocabulary, contribute to the Turkish vocabulary in terms of meaning and form, and thus to the expressive power, by taking inflectional suffixes and formulaicity or lexicalization.

Key Words: Inflectional Suffixes, Reduplication, Formulaicity, Lexicalization, Vocabulary.

Extended Abstract: One of the language units that make up the vocabulary of Turkish and whose frequency of use is quite common is reduplications. Reduplications is an original and remarkable research topic that should be examined in terms of word formation, lexicology, syntax, morphology and semantics. Reduplications, which have important functions in syntax, are used with the aim of reinforcing the meaning in the sentence and increasing the power of expression and making it more effective. In addition, reduplications strengthen the aesthetic aspect of the word and allow the harmonious use of words with sound similarity during speech.

Starting from the oldest written sources of the Turkish language, having reached today's Turkish by diversifying from different aspects over a thousand years; reduplication is a language phenomenon that can be made as a lexical entry and a subentry in dictionaries, which is an important type of expression in terms of acquiring new concepts for semantics, in terms of expanding the vocabulary for lexicology and providing rich semantic refinements to the expression. Reduplication is a much more important feature of Turkish than it is known. The subject of reduplication in Turkish is so common, its examples are so numerous that it is indispensable to examine the event separately and to determine it with all its examples by looking at other languages. Because reduplication is a feature that goes down to the foundations of Turkish in terms of structure. When the structure of Turkish is considered on its own, the importance of reduplication becomes evident. Reduplication is the richness of Turkish, its power to create.

In this article, the role of inflectional suffixes in the contribution of reduplications to Turkish as a vocabulary is discussed; classification of derivational suffixes and inflectional suffixes, and related scientific discussions are excluded from the scope of this article, however, relevant

explanations are made where necessary. Reduplications have been examined under two main headings in the study: 'Reduplications Constructed with Noun Inflectional Suffixes' and 'Reduplications Constructed with Verb Inflectional Suffixes'. It is seen that some noun inflectional suffixes and verb inflectional suffixes in Turkish are used in the enrichment of vocabulary, just like derivational suffixes, apart from their own functions. This is also true for reduplications. Reduplications with inflectional suffixes were included in dictionaries as lexical entries and subentries, and contributed significantly to the enrichment of Turkish vocabulary. Researchers have discussed the subject of using noun inflectional suffix and verb inflectional suffixes in reduplications and in vocabulary enrichment under the heading of *formulaicity*. Formulaicity occurs in two different forms. One of them is the formulaicity in the form of *root + suffix*. The second form of formulaicity is considered to be *suffix+suffix*. Formulaicity has a role in reduplications with inflectional suffixes and becoming lexemes as much as *lexicalization* which has an important role in contributing vocabulary enrichment. The transformation of a bound morpheme into a free morpheme, the transformation of a syntax unit into a lexical unit by going through formulaicity and semantic restriction is lexicalization.

There are many examples of reduplication in the article. However, this is a conscious act. The reason for this is to draw attention to the importance of reduplications in the vocabulary of Turkish, and to determine its contribution to the enrichment of the vocabulary of Turkish by creating new concepts and meanings. In addition to the aforementioned examples, structures that form noun phrase, preposition phrase, idiom or compound verb. Especially, the multiplicity of reduplications that play a role in the construction of idioms draws attention.

In some cases, reduplication structures can be separated from each other and other words can enter between the words that make up the reduplication. Examples of such reduplications are also included in the article. Reduplications are language units that are written separately. However, there are also examples that are written adjacent.

Some of the reduplication examples in the article are not included in one or both of the source dictionaries that are the basis for scanning.

In general, it has been seen that formulaicity plays a role in reduplications formed with noun inflectional suffixes and lexicalization plays a role in reduplications formed with verb inflectional suffixes. Looking at the 'Singular 3rd Person Possessive Suffixes', formulaicity plays a role in creating diversity and looking at the 'Verb-Ø Verb-Ø', lexicalization plays the same role.

In the article, 1157 reduplications that have been formed with inflectional suffixes and gained new form and meaning features have been identified. 780 of them are reduplications formed with noun inflectional suffixes, 377 of them are reduplications formed with verb inflectional suffixes.

One of the indicators showing the importance of reduplications in Turkish and how widespread they are in both written and spoken language; is that these elements have transformed into compound words, idioms, or have played an active role in the formation of the idiom. It should be noted here that some reduplication examples only exists in the idiom structures: *akla hayale gelmemek*, *suya sabuna dokunmamak* etc.

By rederiving some of the reduplication examples, they increased their contribution to the vocabulary of Turkish once more: *dedikodu*, *dedikoducu*, *dedikoduculuk*, *dedikodulu*, *dedikodusuz*, *kapkaç*, *kapkaççı*, *kapkaççılık* etc. In some reduplications, they directly became names of objects: *analıkızlı*, *çekçek*, *çekyat*, *gelgel*, *kaykay*, *kesyap*, *tutçek*, *varagele*, *yapboz*.

It is also possible to talk about reduplication structures that are not currently included in the dictionaries, but became lexical units or are in the process of becoming lexical units: *al sat*, *dur kalk*, *var git*, *getir götür (işleri)*; *dur otur bilmemek*, *git git bitmemek*, *gül gül ölmek*; *sorup soruşturmak*; *ballandıra ballandıra anlatmak*, *söke söke almak*.

Giriş

Türkçenin söz varlığını oluşturan ve kullanım sıklığı oldukça yaygın olan dil birimlerinden biri de ikilemelerdir. İkilemeler sözcük yapımı, sözlük bilimi, söz dizimi, biçim bilgisi ve anlam bilimi yönünden incelenmesi gereken bir araştırma konusudur. Sözdiziminde önemli işlevleri bulunan ikilemeler cümle içinde anlamı pekiştirmek; anlatım gücünü artırmak ve daha etkili duruma getirmek amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca ikilemeler sözün estetik yönünü kuvvetlendirmekte ve aralarında ses benzerliği bulunan sözcüklerin söyleyişte bir ahenk içerisinde kullanımına imkân tanımaktadır.

Türkçe Sözlük'te (TS) ikileme “Anlamı güçlendirmek için aynı kelimenin tekrarlanması, anlamları birbirine yakın, karşıt olan veya sesleri birbirini andıran kelimelerin yan yana kullanılması: *yavaş yavaş*, *irili ufaklı*, *aşağı yukarı gibi*.” biçiminde tanımlanmaktadır. Korkmaz, ikilemeyi “Aralarında belli bir ses düzeni bulunan, biçim ve anlamca birbiriyle ilişkili olan, aynı, yakın ya da zıt anlamlı iki veya daha çok kelimenin bir tek kelime gibi anlam göstermek üzere yan yana gelmesi ile oluşturulan

kelime grubu” olarak açıklamaktadır¹. Türkiye’de bu konu üzerine kapsamlı çalışmalardan birini kitap olarak ortaya koyan Vecihe Hatiboğlu ikilemenin Osmanlı Türkçesinde *atf-ı tefsiri*, Fransızcada *redoublement*, *hendiadyoin*; İngilizcede *reduplication dual*, *hendiadyoin*; Almandada *verdoppelung*, *zwillingsformen*, *hendiadyoin*, terimleriyle karşılandığını belirtir ve ikilemenin tanımı şöyle verir: “İkileme, anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek amacıyla, aynı sözcüğün tekrar edilmesi veya anlamları birbirine yakın yahut karşıt olan ya da sesleri birbirini andıran iki sözcüğün yan yana kullanılmasıdır”². Adlandırma hususunda üzerinde birlik sağlanamayan ikileme için çeşitli kaynaklarda “*ikileme*, *hendiadyoin*, *reduplikasyon*, *terkib-i ihtimâli*, *mühmelât*, *yineleme(ler)*, *tekrar(lar)*, *tekrar grubu*, *tekrar öbeği*, *tekrarlama*, *ikizleme*, *ikilemeli ad*, *kelime koşmaları*, *sıralama*, *katmerleme*, *çift sözler*, *eş çift*, *bağlam öbekleri (ikilemeler, koşma takımları)*, *tekrarlı yapı sınıfları*” gibi terimler kullanılmıştır.

Türkçenin söz varlığındaki zenginliğinin, sözcük yapımı gücünün özgün bir örneği olan ikilemeler en az iki sözcüğün anlamca (*aşağı yukarı*, *sağdan soldan*) ya da anlamca ve yapıca (*çekyat*, *dedikodu*) kaynaşmasıyla oluşmakta ve sözlükbirim durumuna gelerek anlam itibarıyla tek bir sözcükbirim gibi işlev üstlenmektedirler. Dilin bu yöndeki işleyiş özelliğini Hatiboğlu “*Türkçenin yapısı, başlı başına ele alınınca, ikileme olayının önemi ortaya çıkar. İkileme, Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür. Türk düşüncesindeki anlam bolluğunu kavram inceliğini karşılamak üzere, sözcük kurar gibi, türlü yönlerden birbiriyle ilgili iki sözcük yanyana getirilir ve yeni bir anlatım yolu yaratılır*” ifadesiyle dile getirmektedir³. İkilemelerin kuruluşunda yer alan sözcüklerin arasına başka bir öge getirilmez ve ikilemeyi oluşturan sözcüklerin diziliş sırası değiştirilemez. Türkçede kendi başlarına kullanıldıkları zaman herhangi bir anlam taşımayan birçok sözcük ancak ikileme yapısında yer aldıklarında anlam değeri kazanmaktadır⁴.

Türkçenin anlatım gücünü öne çıkartan ikilemeler, başlangıç döneminden itibaren en sık başvurulan ifade biçimlerindedir. Türkçede henüz VIII. yüzyılda eski Türk yazıtlarında da ikilemelere sık sık başvurulduğu bilinmektedir. Bu da Türkçenin VIII. yüzyıldan çok daha öncesinde,

¹ Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 123.

² Vecihe Hatiboğlu, *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 9.

³ Hatipoğlu, a.g.e., s. 9.

⁴ Mehmet Yastı, “Türkçe Deyimlerde Geçen İkilemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/2007, s. 51-87.

ikilemeleri bünyesinde bolca barındıracak olgunlukta bir dil olduğunu göstermektedir⁵.

Türk dilinde bulunan ikilemeler ve kullanımları hakkında ilk bilgiler **Kâşgarlı Mahmud** tarafından kaleme alınmıştır. Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'te şu ifadelere yer vermiştir:

“Bil ki Oğuzca tuhaftır. Çift olarak kullanılan bu isim ve fiillerden biri asıldır, diğeri de onun şubesidir veya ona bağlıdır. Onlar (Oğuzlar), Türklerden farklı olarak, tâbi olan kelimeyi tek başına kullanırlar. Örneği şudur: Türkler, bir şey diğeri bir şeye katıldığı zaman, **kattı kardı** derler. Bir şeyi bir şeye katmakta asıl olan **kattı** 'dır; **kardı**, ona tâbidir. Oğuzlar ise bir şeyi bir şeye katmak için **kardı** derler ve aslını (kattı 'yı) bırakırlar. Bunun gibi Türkler **edgü yawlak** derler; **edgü** 'iyi 'dir, **yawlak** 'kötü 'dür; **edgü** ile beraber kullanılır; yalnız başına kullanılmaz. Oğuzlar ise onu tek başına kullanırlar”⁶.

İkilemeler, Türk dilinin tarihî dönemlerinde de sıkça kullanılmış, mevcut söz varlığı üzerine birçok lisansüstü araştırma yapılmış⁷ ve çeşitli yayınlar ortaya konulmuştur⁸. Günümüz Türkçesinde de geçmiş dönemlere göre daha yaygın olarak konuşma ve yazı dilinde işlek bir biçimde varlığını sürdürmektedir.

Türkçede ikilemeler, Türklük bilimi uzmanlarının yüzyılı aşkın bir süreden beri üzerinde farklı yönlerden araştırma ve inceleme yaptıkları özgün, dikkat çekici bir konudur. Bu sebeple gerek yurt dışında gerek yurt içinde birçok bilimsel yayın alanyazına kazandırılmıştır. “Türkçe”deki ikilemeler

⁵ Erhan Aydın, “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkilemeler”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2 (2019), s. 282.

⁶ Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti 't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

⁷ Serkan Şen, Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002; Hasan Tunca (2011), *Eski Anadolu Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011; Ahmet Karaman, *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkilemeler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.

⁸ Saadet Çağatay, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1978, s. 29-66; Zuhâl Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig”de İkilemeler (2)”, *Bahşi Ögdisi* 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı, Simurg Yayınları, Freiburg-İstanbul 1998, s. 235-260; Zuhâl Kargı Ölmez, “Kutadgu Bilig”de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 19-40; SEV, Gülsel, “*Dîvânü Lûgat 'it Türk*’te İkilemeler”, *Türk Dili*, 634 (2004), s. 497-510; İbrahim Taş, “*Kutadgu Bilig*’de İkilemeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 60, Sayı 2 (2012), s. 43-95; Aydın, a.g.m., s. 259-286.

konusundaki ilk çalışmayı 1899 yılında **Karl Foy** yapmıştır. Karl Foy, *Studen zur osmanischen Syntax* adlı bu makalesinde ikilemeleri saha, manâ, hece sayısı, kelime sırası ve dilbilgisi açısından ele alırken, aslında ikiz olarak kullanılan kelimelerin yanyana geliş kurallarını tesbit etmeğe çalışmıştır⁹. **Ahmet Cevdet Emre** *Türk Dil Bilgisi* adlı gramer denemesinde konuyu “Yineleme - İkizleme - Katmerleme” başlığı altında ele almış, ikilemeyi oluşturan sözcük türlerine göre sınıflandırma yapmıştır¹⁰. **Osman Nedim Tuna**, “Türkçede Tekrarlar”¹¹ ve “Türkçede Tekrarlar 2”¹² adlı makalelerinde, *tekrarlar* konusunu edebî eserlerden tanıklarıyla birlikte ayrıntılı biçimde işlemiş, tekrarları sözcük türlerine göre sınıflandırmıştır. **Hans Marchand** da 1952 yılında Leiden’da yayımlanan *Alliteration, Ablaut und Reim in den Türkischen Zwillingsformen* adlı makalesinde, Türkçedeki ikilemeleri ön ses benzerliği, iç ses uyumu ve kafiye açılarından incelemiş, ikilemeleri bileşenleri bakımından çeşitli tiplere ayırarak bunların yapılışını psikolojik ve anlambilim özellikleri çerçevesinde açıklamaya çalışmıştır¹³. **Mehmet Ali Ağakay** ise, 1953 yılında *Türk Dili* dergisinin 16. ve 17. sayılarında yayımlanan “Dilbilgisi Konuları: İkizlemeler Üzerine” başlıklı iki makalesinde ikilemeleri sınıflara ayırarak çeşitlerini ve tiplerini sıralamış, bunların anlam değerlerini ortaya koymaya çalışmıştır. **Saadet Çağatay** “Uygurcada Hendiadyoinler” adlı makalesinde ikilemeleri *Hendiadyoin Nedir?*, *Fonetik Ciheti*, *Alliteration*, *Gramer Ciheti*, *Füiller*, *Anlam Ciheti* ve *Hendiadyoin’in Türleri* olmak üzere yedi başlık altında incelemiş; çalışmayı Uygurca ikilemelerin alfabetik listesini cümle içinde kullandığı örnekleriyle birlikte vererek tamamlamıştır¹⁴. Türkiye Türkçesinde ikilemeler konusunda öne çıkan ve araştırmacıların sıkça başvurduğu önemli bir yayın **Vecihe Hatipoğlu** tarafından hazırlanan *Türk Dilinde İkilemeler* adlı kapsamlı çalışmadır. Hatipoğlu bu kitabında, ikilemelerin genel özellikleri hakkında bilgi verdikten sonra ikilemeleri sözcük yapısı, sözcük türü, görev ve anlam bakımından örnekleriyle birlikte ele alarak geniş bir biçimde işlemiştir. Kitabın son bölümünde kalıplaşmış ya da

⁹ Şahbender Çoraklı, *Türkçe ve Almancadaki İkilemeler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Alman Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 3.

¹⁰ Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul 1945, s. 541-548.

¹¹ Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Kowalski Özel Sayısı*, 3/2-3 (1949), s. 429-477.

¹² Osman Nedim Tuna, “Türkçede Tekrarlar 2”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1-2 (1950), s. 35-82.

¹³ Çoraklı, a.g.e., s. 4.

¹⁴ Çağatay, a.g.m. s. 29-66.

kalıplaşmakta olan¹⁵ ikilemelerin başlıcalarının sıralandığı ‘İkileme Sözlüğü’ne yer verilmiştir.

İkillemeler üzerine yapılan diğer yayınlardan bazıları da şunlardır: **A. Deniz Abik** (2010), “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU) Kuruluşundaki İkillemeler”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, s. 1-20; **Andreas Tietze** (1966), “Reduplikasyon ve (r) İle Kurulmuş Çift Sözcükler”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 423-429; **Bilal Aktan** (2010), “*Divânü Lügâti’t-Türk*’ün Söz Varlığında Yer Alan İkillemeler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 28, s. 1-12; **Bülent Özkan** (2011), “Türkiye Türkçesinde İkili Tekrarlar”, *Turkish Studies*, Volume 6/1 Winter, s. 1625-1648; **Erhan Aydın** (2019), “Eski Türk Yazıt ve El Yazmalarında İkillemeler”, *Journal of Old Turkic Studies*, 3/2, s. 259-286; **Hasan Eren** (1949), “İkiz Kelimelerin Tarihi Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 2, s. 283-286; **İbrahim Taş** (2012), “*Kutadgu Bilig*’de İkillemeler”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Cilt 60, Sayı 2, s. 43-95; **Mehmet Yastı** (2007), “Türkçe Deyimlerde Geçen İkillemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 21, s. 51-87; **Şahbender Çoraklı** (2001), “Türkçenin Yaratma Gücü İkillemeler I”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 17, s. 53-60 ve (2005), “Türkçenin Yaratma Gücü İkillemeler II”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27, s. 41-44; **Yasemin Çürük** (2018), “Sözcük Türetme Yöntemi Olarak İkilme”, *International Journal of Languages’ Education and Teaching*, Volume 6, Issue 3, s. 499-503.

İkillemeler konusunda hazırlanan lisansüstü araştırmalardan birkaçı ise şunlardır: **Ahmet Karaman** (2021), *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkillemeler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi; **Betül Erbaşı** (2015), *Türkçe’de Çekimli Fiil İkillemeleri*, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Hasan Tunca** (2011), *Eski Anadolu Türkçesinde İkillemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Özlem Merve Aksoy** (2019), *Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkillemeler*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Öznur Sivri** (2020), *Türkiye Türkçesi Ağzlarında İkillemeler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler

¹⁵ Hatipoğlu, a.g.e., s. 85.

Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Selda Güler** (2003), *A Study on Turkish Reduplications: Some Observations on Form and Function of Reduplication* (Türkçe İkilemelerin Anlamsal ve Yapısal Özellikleri), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İngiliz Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksel Lisans Tezi; **Sema Bayraktar** (2004), *Türk Dilinde İkilemelerin Yapı-Görev-Anlam Özellikleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi; **Serkan Şen** (2002), *Eski Uygur Türkçesinde İkilemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Türkçede ikilemeler konusunu geçmişten günümüze çeşitli yönleriyle değerlendiren bu araştırma ve yayınların yanı sıra söz konusu alanda öne çıkan çalışmalardan biri de **Necmi Akyalçın**'ın hazırlayıp Türklük bilimine kazandırdığı *Türkçe İkilemeler Sözlüğü* adlı eserdir. 2007 yılında Anı Yayıncılık tarafından basılan kitap; 'Sunuş'tan sonra 'İkilemeler Üzerine', 'Amaç ve Yöntem', 'Açıklamalar', tanıkların derlendiği kaynaklar listesini gösteren 'Roman-Öykü-Şiir-Araştırma' ve 'Türkçe İkilemeler Sözlüğü' bölümlerinden oluşmuştur. Türkiye Türkçesi ağzlarından da yararlanılan sözlükte ikilemeler tanıklarıyla birlikte verilmiştir. Çalışmada 400 civarında kitap, çeşitli dergiler ve 14 farklı gazete taranmış; 7000 dolayında ikileme elde edilmiştir. Kitap, Türkçedeki ikileme söz varlığını derli toplu olarak bir arada bulundurması bakımından alanında önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Makale hazırlanırken Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük, Misalli Büyük Türkçe Sözlük ve Türkçe İkilemeler Sözlüğü* kitabında yer alan söz varlığı esas alınmış, inceleme bölümündeki ikileme örnekleri bu kaynaklardan verilmiştir.

İkilemeler ses bilgisi, biçim bilgisi, sözdizimi ve anlam bilgisi vd. yönleriyle çeşitli biçimlerde sınıflandırılabilirler. Biçim bilgisi açısından *çekim biçim bilgisi* (inflectional morphology) ve *türetim biçim bilgisi* (derivational morphology) olmak üzere iki ana başlık söz konusudur. "Biçimbilgisi geniş anlamda kelimelerin iç yapılarıyla ilgilenir. Çekim ve türetim kavramları da biçimbilgisinin merkezindedir ve bu kavramlar bir dilin işleyişinde temel unsurlar arasında yer alır. Çekim daha çok bir kelimenin farklı biçimlerini ifade eder ve dilbilgisel bir amaçla cümleye katılır. Türetim ise bir ekle yeni kelime yapımı demektir"¹⁶. Bu makalede

¹⁶ Mevlüt Erdem, "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları", *Bilig*, 58 (2011), s. 71.

ikilemeler, kuruluşlarında üstlendikleri rol bakımından *çekim biçim bilgisi* yönüyle ele alınıp incelenmiştir.

Çeşitli dil bilgisel ilişkiler kurarak cümle kuruluşlarında görev alan çekim ekleri, kalıplaşma veya sözlükselleşme yoluyla söz yapımına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur: *ansızın, aşağı, aylarca, başlıca, birlikte, boyunca, canım, çoktan, dünyada, ezbere, gibi, gözde, içeri, içten, kısım, özellikle, sıradan, sonra, yayan, yukarı, albeni, kaykay, külbastı, neyse, sinekkaydı, örtbas, yapboz*. Çekim ekleriyle türetilen pek çok sözcük sözlükte madde başı veya iç madde durumuna gelerek Türkçenin söz varlığında geniş sayılabilecek derecede kendilerine yer edinmiştir. Böylece Türkçenin söz varlığı zenginleşerek yeni anlam ve biçimler kazanmıştır. Bu durum ikilemeler için de söz konusudur. Türetimlerinde çekim ekleri bulunan ikilemelerin tespit edilmesi ve işlevlerinin belirlenmesi, bu eklerin işlev değiştirerek Türkçenin söz varlığının zenginleşmesinde rol oynadıklarını göstermeleri açısından önem taşımaktadır.

I. İnceleme

Türk dilinin en eski yazılı kaynaklarından başlayarak bin yılı aşkın bir süre içerisinde farklı yönlerden çeşitlenerek günümüz Türkçesine ulaşan; yeni kavramların elde edilmesi, söz varlığının genişlemesi bakımından sözcük bilimi, ifadeye zengin anlam incelikleri kazandırması bakımından anlam bilimi için önemli bir anlatım türü olan ikileme, sözlüklerde maddebaşı ve iç madde yapılabilecek özellikte bir dil olgusudur. “İkileme, Türkçenin bilinenden çok daha önemli bir özelliğidir. Türkçede ikileme konusu o kadar yaygın, örnekleri o kadar çoktur ki başka dillere bakarak, olayın ayrıca ele alınmasından, inceden inceye bütün örnekleriyle saptanmasından vazgeçilemez. Çünkü ikileme olayı, yapı bakımından Türkçenin temellerine kadar inen bir özelliktir. Türkçenin yapısı başlı başına ele alınınca ikileme olayının önemi ortaya çıkar. İkileme Türkçenin zenginliğidir, yaratma gücüdür. İkileme Türkçenin yüzyıllar boyunca ilişki hâlinde bulunduğu Sanskritçe, Farsça, Arapça, Fransızca gibi dillerde az bulunan bir özelliktir”¹⁷. “Türk dilinde ‘ikilemeler’ ne yeni ne de az işlenmiş bir konudur. Gerçekte, Türkoloji yayınlarında bu konu üzerinde çıkmış araştırmaların sayısı oldukça kabarıktır. Hiç şüphesiz, bunlardan bazıları bildiklerimize yeni ve önemli şeyler ilâve etmişlerdir. Fakat pek çoğu, eskilerin ‘başka şekilde ele alınmış tekrar’ından ibarettir. Bu bakımdan, ‘ikilemeler’le ilgili bütün meseleler henüz çözülmüş olmaktan uzaktır”¹⁸. Ancak aradan geçen kırk yıllık süre zarfında ikilemeler üzerine

¹⁷ Hatipoğlu, a.g.e., s. 9.

¹⁸ Tuna, e.g.m., s. 163.

birçok araştırma yapılmış, konuyu çeşitli yönleriyle inceleyen kitap ve makaleler yayımlanmış, tezler hazırlanmıştır.

Bu makalede ise, ikilemelerin söz varlığı olarak Türkçeye katkısında çekim eklerinin rolü işlenmiş; yapım ekleri ve çekim eklerinin sınıflandırılması ve ilgili bilimsel tartışmalar makalenin kapsamı dışında tutulmuş, ancak gerekli yerlerde konuyla ilgili açıklamalar yapılmıştır. İkilemeler çalışmada “Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler”, “Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler” olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir.

Ekler, dil dizgesinde çeşitli işlevleri yerine getirmek üzere taban ve gövdelerin sonuna eklenen bir veya birden çok sestem oluşabilen bağımlı biçim birimlerdir. Geleneksel Türkçe dil bilgisinde ekler *yapım ekleri* (derivational suffixes) ve *çekim ekleri* (inflectional suffixes) olarak iki gruba ayrılır¹⁹. Çekim kategorileri olarak da adlandırılan çekim ekleri bir sözcüğün farklı sözcük biçimlerinin elde edilmesini sağlar ve dil birlikleri arasında sözdizimsel ilişkiler kurar. Başka bir ifadeyle sözcüklerin cümle içerisindeki öteki sözcüklerle ya da yüklemle olan ilişkilerini düzenler. “Çekim kategorileri dillere göre farklılık gösterir ve eklendikleri kelimelerin cinsine göre ikiye ayrılır: İsim ve fiil. İsimlere gelen çekim ekleri arasında *cinsiyet* (gender), *sayı* (number), *belirlilik/belirsizlik* ([in]definiteness), *durum* case) vb. sayılabilir”²⁰. Türkçede kavramların cinsiyet durumu sözlükbirim üzerinden anlam yönüyle ayırt edilebilmektedir. Türkçe sözcüklerde dilbilgisel açıdan cinsiyet ayırımı gösteren bir işaretleyici bulunmamaktadır. Ayrıca bazı dillerde görülen *belirlilik/belirsizlik* kategorisi de Türkçede yoktur. Böyle olmakla birlikte Türkçenin gramerini konu alan bazı kaynaklarda *bir* sözcüğü “*belirsizlik takısı*” (indefinite article) olarak verilmiştir²¹. Eylemler üzerinde görülen çekim kategorileri *kip*, *zıtlık* (polarity), *kişi*, *sayı* ve *çatıdır*²².

Geleneksel dil bilgisi kitaplarında ise Türkçede bulunan çekim kategorileri; adlarda *durum*, *iyelik* ve *çokluk*; eylemlerde *kip/zaman*, *kişi* ve

¹⁹ Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975, s. 56-57; Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985, s. 122, 124; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 148; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 22; Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 325.

²⁰ Erdem, a.g.m., s. 72.

²¹ Geoffrey Lewis, *Turkish Grammar*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford 2000, s. 50; Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish, A Comprehensive Grammar*, London: Routledge 2005, 372.

²² Erdem, a.g.m., s. 73.

sayı olarak yer almaktadır²³. Bununla birlikte, Türkçe dil bilgisi üzerine araştırma yapanlar arasında çoğu çekim ve yapım ekinin ayrımı bakımından bir uyum söz konusuysen, bazı ekler hususunda bir birlik sağlanamadığı görülmektedir. Bu durum çekim eklerinin kendi içerisinde de geçerlidir. Durum ekleri arasında yer alan *belirtme, yönelme, bulunma, ayrılma* ve *ilgi durumu* ekleri üzerinde görüş birliği varken; *eşitlik, araç* ve *yön gösterme ekleri* hususunda bir birlik görülmemektedir. Birer çekim eki olan *eşitlik, araç* ve *yön gösterme durumu eklerinin* zamanla işlevlerini kaybedip kalıplaşarak yapım ekine dönüştüğünü söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır Çekim eklerini sınıflandıran Banguoğlu, ad çekim eklerini *iççekim hâlleri* ve *dışçekim hâlleri* olarak iki başlık altında verir. İççekim hâlleri altı çeşit olup bunlar *kim, kimi, kime, kimde, kimden, kimin* hâlleridir. Dışçekim hâlleri ise *kimle, kimce, kimli* ve *kimsiz* hâlleridir²⁴.

Başdaş, çekim ekleri ve yapım ekleri arasındaki temel farkın, kelimenin anlamını veya türünü değiştirme ya da değiştirmeme olduğunu; ancak anlamdaki değişiklik konusunda kesin bir ölçütün bulunmadığından bahseder²⁵. Bazı yapım eklerinin her zaman yeni sözcük türetmeyip işlevleri bakımından çekim eklerine yaklaştığını, bazı çekim eklerinin ise çeşitli sebeplerle kalıplaşarak türetme görevi üstlendiğini dile getirir. “Her iki ek grubunun içerisinde işlevleri birbirine yaklaşan veya kesişen ekleri *ara ekler*” olarak adlandırır ve şu şekilde sıralar: *İsim-fiil ekleri, Sıfat-fiil ekleri, Zarf-fiil ekleri, Çatı ekleri, Olumsuzluk eki (-mA), Çokluk eki (+IAr), Eski yön gösterme eki (-GArU), Eski vasıta eki +(I)n, Eşitlik eki +ÇA*.

Türkçede bazı ad çekim ekleri ve eylem çekim eklerinin kendi işlevlerinin dışında, tıpkı birer yapım eki gibi söz varlığı üretiminde kullanıldıkları görülmektedir. Bu durum ikilemeler için de söz konusudur. Kuruluşunda çekim ekleri bulunan ikilemeler, sözlüklerde madde başı ve iç madde olarak yer almış, Türkçenin söz varlığı üretimine ciddi anlamda katkıda bulunmuştur. Ad çekim ekleri ve eylem çekim eklerinin ikilemelere de gelerek söz varlığı üretiminde kullanılması konusunu araştırmacılar *kalıplaşma* (formulaicity) başlığı altında ele almıştır²⁶. Eker, kalıplaşmayı Türkçede eklerin yanı sıra tümceler bazen kendi işlevlerinin ve

²³ Ergin, a.g.m., s. 220; Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002, s. 281; Korkmaz, a.g.e., s. 359; Karaağaç, a.g.e., s. 325.

²⁴ Banguoğlu, a.g.e., s. 326-331.

²⁵ Cahit Başdaş, “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.

²⁶ Nevzat Özkan, “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 12 (2001), s. 154; Hamza Zülfikar, “Kalıplaşan Durum Ekleri, Dildeki Türevleri”, *Türk Dili*, 820 (2020), s. 66.

görevlerinin dışında kullanılarak yeni anlamlar ortaya çıkarabilmesi olarak açıklamış ve sözcük türetmede kalıplaşma olayından da yararlanılabileceğine dikkat çekmiştir²⁷. “*Kalıplaşmanın bir veya birden fazla birimin belirli bir yapıda yer alıp öylece kalmasını, bu yapının kendisini oluşturan birimlerin anlamlarının toplamından farklı yeni bir anlam taşımasını, yeni yapının çoğunlukla değişmeden korunması veya çekirdek bir kısım aynı kalmak üzere bazı değişikliklere izin verilmesini içerdiği söylenebilir*”²⁸. Korkmaz, kalıplaşmayı türetme ve birleştirme dışında sözcük üretiminde kullanılan ve Türkçenin söz varlığını zenginleştiren üçüncü bir yol olarak kabul etmiştir²⁹. Kalıplaşma olayının; bazı çekim eklerinin görevlerinin sağladığı imkânlarla ortaya çıktığını, sözcüklerin cümle içindeki değişik kullanılışlarının sebep olduğu anlam kaymalarından kaynaklandığını, ek kök birleşmesiyle meydana geldiğini ve yeni anlamlarda sözcükler türettiğini belirtmiştir. Bu bakımdan kalıplaşma için biçim bilgisi ile anlam bilgisini kaynaştıran bir dil olayıdır denilebilir. Kalıplaşmanın türetimden öne çıkan farkı; kalıplaşan ekin sadece belli bir sözcüğe özgü kullanılmasıdır. *Bulunma, yönelme, ayrılma, eşitlik, araç ve yön gösterme durumu ekleri; iyelik ekleri ve eylemsi ekleri* kalıplaşan eklerdendir.

Kalıplaşma iki farklı biçimde ortaya çıkmaktadır. Bunlardan biri *kök+ek* şeklinde olan kalıplaşmalardır: *ele güne, öteye beriye, sağa sola; onu bunu, öteyi beriye; arada sırada, havada karada, ötede beride; dereden tepeden, eften püften; şunun bunun; akça pakça; için için, uğrun uğrun; baştan sona, inceden inceye, yediden yetmişe; baş başa, çığlık çığlığa, el ele; bire bir, şusu busu; söke söke, düşe kalka, dedikodu, dur kalk*.

Kalıplaşmanın ikinci biçimi *ek birleşmesi* olarak da kabul edilir³⁰. Türkçedeki *durum, iyelik ve çokluk ekleri* bir araya gelerek kalıplaşan eklerdendir. *Ek+ek* biçimindeki kalıplaşmalar için şu örnekler verilebilir: *abdestinde namazında, önünde sonunda, yanında yöresinde, yerli yerinde;; tam tamına; harfi harfine; dikine dikine, enine boyuna;; kıyısından köşesinden; girdisi çıktısı öncesi sonrası; dişıyla tırnağıyla, acısıyla tatlısıyla; neler neler*.

²⁷ Süter Eker, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002, s. 309.

²⁸ Hürriyet Gökdayı, “Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/68, (2019), s. 168-176, s. 171.

²⁹ Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, s. 1-2.

³⁰ Kerime Üstünova, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

İkilemelerin çekim ekleriyle kaynaşarak sözlükbirim konumuna gelmesinde ya da başka bir ifadeyle *sözlükbirimselleşmesinde*³¹ kalıplaşmanın rolü olduğu kadar, söz varlığına katkıda bulunması açısından önemli işlev gören *sözlükselleşme*'nin de etkisi vardır. Bauer, sözlükselleşmeyi üç evreyi içeren bir süreç olarak ele alır. Buna göre birinci evre *anlık oluşum* (nonce formation), ikinci evre *kurumsallaşma* (institutionalization) ve son evre ise *sözlükselleşme* (lexicalization)'dir³². Bu üç evreye dördüncüsünü ekleyerek Bozkurt, sözlükselleşmeyi “*farklı yollarla oluşturulmuş ya da dilde zaten mevcut olan sözcükler veya sözcük öbeklerinin var olan anlamları ile ya da bunlara yeni anlamlar yüklenmesi ile veya başka bir dilden ödünçleme olarak alınan yapıların bir basılı veya elektronik sözlüğe dâhil edilme süreci*” olarak tanımlar³³. Sarı, sözlükselleşmeyi dildeki yeni kavramlar elde etme sürecinin tamamlayıcı parçası olarak değerlendirir³⁴. Sonuç olarak “Bir bağlı biçim biriminin asıl biçim hâline gelmesi, bir söz dizimi biriminin kalıplaşarak ve anlam daralmasına uğrayarak bir sözlük birimi hâline gelişi sözlükselleşmedir”³⁵. Bir sözcüğün sözlükselleşip sözlükselleşmediğini anlamak ve nasıl sözlükselleştiğini ortaya çıkarmak için yapılacak en basit iş, genel sözlüklere bakmak olarak görülür³⁶.

Bu makalede çekim eklerini alarak kalıplaşan ve sözlükselleşme yoluyla sözlükte madde başı ya da iç madde durumuna gelerek Türkçenin söz varlığına önemli ölçüde katkıda bulunan ikilemelerin örnekleri Türk Dil Kurumu *Türkçe Sözlük*, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük* ve *Türkçe İkilemeler Sözlüğü* adlı kaynaklardan taranarak elde edilmiştir.

II. Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Sözdizimsel bir birim de olan ikilemeler, çekim eklerinin işlevleri dışına çıkarak kalıplaşması veya sözlükselleşme yoluyla sözlük birim konumuna gelen ve söz varlığında kendilerine oldukça geniş yer edinmiş olan dil birimleridir. İkilemelerdeki çekim ekleri işlev değişikliğine uğrayarak

³¹ Doğan Günay, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2007, s. 284.

³² Laurie Bauer, *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, s. 45, 48.

³³ Ferdi Bozkurt, *Sözlükselleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s. 35.

³⁴ İsa Sarı, *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015, s. 87.

³⁵ Şükrü Hâluk Akalın, “Türkçede Eksilteli Yapıdan Sözlükselleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31/2 (2014), s. 21.

³⁶ Nadir Engin Uzun, *Biçimbilim Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2006, s. 89.

farklı anlamlarda kullanılan ikilemeler üretmişlerdir. Bu ikilemeler makalede ‘Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ ve ‘Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ başlığı altında incelenmiştir. Makalede ikileme örnekleri oldukça fazladır. Ancak bu durum bilinçli bir tutumdur. Bunun sebebi, ikilemelerin Türkçenin söz varlığındaki yerine dikkat çekilmesi, yeni kavramlar ve anlamlar da üreterek Türkçe sözlüğe sağladığı katkıyı ortaya koymak bakımından genel durumunun tespit edilmeye çalışılmasıdır. Söz konusu örneklerin yanı sıra üretmiş oldukları söz varlığı ögesi bakımından *ad öbeği*, *edat öbeği*, *deyim* veya *birleşik eylem* oluşturan yapılar da burada örnek olarak verilmiştir. Özellikle deyimlerin kuruluşunda rol oynayan ikilemelerin çokluğu dikkat çekmektedir. “Türkçede ikilemelerin önemini ve ne ölçüde yaygın olduğunu gösteren gerçeklerden biri, bu ögelerin deyimleşmeleri, bir başka anlatımla, deyimler içinde ikilemelerin de yer almasıdır”³⁷. Ayrıca bazı ikileme örnekleri sadece deyim yapısında görülmektedir: *akla hayale gelmemek*. Deyimlerde geçen ikilemeler farklı yönleriyle de ele alınıp incelenmiştir³⁸.

İkileme yapıları kimi durumda birbirinden ayrılabilen, ikilemeyi oluşturan sözcükler arasına başka sözcükler girebilmektedir. Makalede bu tür ikileme örneklerine de yer verilmiştir: *hem suçlu hem güçlü*. Bazı örneklerde ikilemelerin anlamı hemen yanına araç içinde gösterilmiştir: *dazıra dazır* (telaşlı ve ivedi). İkilemeler ayrı yazılan dil birimleridir. Ancak yazım olarak bitişik durumda olan örnekler de vardır: *analıkızlı*, *beylerbeyi*, *birdenbire*, *birebir*, *dedikodu*, *enikonu*, *geçgeç*, *kaptıkaçtı*, *oldubitti*. Makalede yer alan bazı ikileme örnekleri taramaya esas olan kaynak sözlüklerin bazen birinde bazen her ikisinde de yer almamaktadır: *analı babalı*, *dudunun dıdısı*, *dinsiz imansız*, *genci yaşlısı* (hemen herkes), *gizli gizli*, *gizli saklı*, *hepi topu*, *usuldan usuldan*, *uslu uslu*, *yaşça başça*...

1. Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında ikilemelere getirilerek kalıplaşan *durum ekleri*, *iyelik ekleri* ve *çokluk ekleri* ele alınmıştır. Örnekler ikilemeyi oluşturan ilk sözcüğün aldığı ekler göre sıralanmıştır.

1.1. Durum Ekleri

Yönelme, belirtme, bulunma, ayrılma durumu ekleri; tamlayan, eşitlik, araç ve yön gösterme durumu ekleri getirildiği ikilemelerle kalıplaşarak ‘beğenme, belirsizlik, birliktelik, dayanışma, değişkenlik, endişe etme, eşitlik, gayret etme, gizlilik, güç birliği, heyecanlanma, içtenlik, ilgisizlik, ilişki kurma, kibirlenme, mücadele etme, nitelik, övme/övünme, özgülük,

³⁷ Doğan Aksan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002, s. 88.

³⁸ bk. Yastı, a.g.m., s. 51-87.

saldırganlık, sevgi, sıradanlık, üstünlük, yakınlık, yaklaşıklık, yalnızlık, yokluk, zamanda sınırlılık, zıtlık, zorunluluk vd.’ gibi yeni anlamlarda pek çok söz varlığı elde edilmesini sağlamış, Türkçenin söz ve anlam zenginliğinin genişlemesine önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.

1.1.1. Yönelme Durumu Eki (+A)

1.1.1.1. Ad Ad+A: *adam adama, ağız ağıza, alt alta, arka arkaya, art arda, baş başa, boğaz boğaza, böğür böğüre, bugün bugüne, burun buruna, bütün büttüne, can cana, çılglık çılgılığa, dip dibe, dirsek dirseğe, diş dişe, diz dize, dudak dudağa, el ele, erkek erkeğe, göğüs göğüse, gönül gönüle, göz göze, gün akşama, iç içe, kadın kadına, karşı karşıya, kış kışa, kol kola, koyun koyuna, kucak kucağa, nefes nefese, omuz omuza, peş peşe, saç saça baş başa, sap sapa (argo), sırt sırta, soluk soluğa, uç uca, üst üste, yan yana, yanak yanağa, yek yeke, yumruk yumruğa, yüz yüze; ağız ağıza dolmak, ağız ağıza vermek ya da konuşmak, arka arkaya vermek, baş başa bırakmak, baş başa kalmak, baş başa olmak, baş başa vermek, boğaz boğaza gelmek, burun buruna gelmek, burun buruna olmak, el ele vermek, gırtlak gırtlığa gelmek, göz göze gelmek, gün güne uymamak, iç içe girmek (veya geçmek), kafa kafaya vermek, karşı karşıya gelmek, karşı karşıya olmak, koyun koyuna yatmak, nefes nefese kalmak, sırt sırta vermek, soluk soluğa kalmak, uç uca gelmek, üst üste gelmek, yaka yakaya gelmek, yarı yarıya, yüz yüze bakmak, yüz yüze gelmek, yüz yüze getirmek, yüz yüze kalmak, yüz yüze yaşamak*

1.1.1.2. Ad+A Ad: *baş baş, bire bir, birebir, bugüne bugün, dazıra dazır (telaşlı ve ivedi), dike dik (öfkeli bir biçimde), dişe diş, göze göz, hıncahınç (?), kaça kaç, kana kan, kısasa kısas, sıfıra sıfır (elde var sıfır), teke tek, yeke yek; baş baş gelmek (veya kalmak), bire bir eşleme, birebir gelmek, dara dar yetişmek, cana can katmak*

1.1.1.3. Ad+A Ad+A: *aka boka, akşama sabaha, ele güne, ota boka, öteye beriye, sağa sola, vara yoğa; akla hayale gelmemek, aza çoğa bakmamak, azı çoğa saymak, dosta düşmana karşı, ele avuca sığmamak, ele güne karşı, ele kola gelmek, eme seme yaramamak, ete kemiğe büründürmek, etliye sütlüye karışmamak, eve barka sığmamak, hâle yola koymak, ipe kazığa gelmek, ipe sapa gelmemek, kapıya bacaya sığmamak, lafa söze karışmak, nama şama kavuşmak, sağa sola bakmadan, sele suya bürünmek, suya sabuna dokunmamak, üç beşe bakmamak, yere göğe sığmamak, yere göğe koymamak*

1.1.1.4. Ad Ad+A Ad Ad+A: *alt alta üst üste, can cana baş başa, el ele kol kola, kim kime dum дума, saç saça baş başa (kavga)*

1.1.1.5. Ad+A Ad+Arİ: *aşağı yukarı, bir aşağı bir yukarı, üç aşağı beş yukarı*

1.1.1.6. Ad+A+rA+A Ad+A+rA+A: üzerine üzerine gelmek

1.1.1.7. Sıfat Sıfat+A: bütün büttüne, kuru kuruya, sıkı sıkıya, yarı yarıya

1.1.1.8. Sıfat+A Sıfat Sıfat+A Sıfat: eğriye eğri doğruya doğru, iyiye iyi kötüye kötü demek

1.1.1.9. Zamir Zamir+A: biz bize, kendi kendine, kendi kendine gelin güveyi olmak

1.1.1.10. Zamir+A Zamir+A: ona buna, şuna buna, şuna şuna, şuraya buraya

1.1.2. Belirtme Durumu Eki (+(y)I)

1.1.2.1. Ad Ad+I: göz gözü görmemek, kendi kendini didikleme, kendi kendini yemek, laf lafı açmak

1.1.2.2. Ad+(y)I Ad+A: canı cana ölçmek

1.1.2.3. Ad+(y)I Ad+(y)I: öteyi beriyi, işi gücü bırakmak, tası tarağı toplamak, uykuyu tüneyi uçurmak, yeri göğü ben yarattım demek, yeri göğü birbirine katmak, yeri göğü inletmek, yeri göğü tirmalamak, yeri göğü titretmek

1.1.2.4. Ad+IA Ad+(y)I: akla karayı seçmek

1.1.2.5. Zamir+(y)I Zamir+(y)I: onu bunu, şunu bunu; onu bunu bırak, onu bunu bilmemek, şunu bunu bilmemek

1.1.3. Bulunma Durumu Eki (+DA)

1.1.3.1. Ad Ad+DA: calp calpta (kararsız, şaşırılmış durumda), uyur uykuda

1.1.3.2. Ad+DA Ad: ikide bir

1.1.3.3. Ad+DA Ad+DA: arada derede, arada sırada, ayda âlemde, bayramda seyranda, elde avuçta (ne varsa), havada karada, ikide birde, kenarda köşede, kıyıda bucakta, kıyıda köşede, orada burada, ötede beride, sağda solda, sazda sözde, şurada burada; ayda yılda bir, elde avuçta (bir şey) kalmamak; elde yok avuçta yok, nerede sabah orada akşam; çat orada çat burada (çat kapı arkasında), el elde baş başta, iki arada bir derede; kıyıda köşede kalmak

1.1.3.4. Ad+(s)I+DA Ad+(s)I+DA: abdestinde namazında, elinde avucunda, eninde somunda, erinde gecinde, erinde yerinde, namazında niyazında, namazında orucunda, önünde somunda, yanında yakınında, yanında yöresinde

1.1.3.5. Zamir+DA Zamir+DA: onda bunda, şurada burada, şunda bunda

1.1.4. Ayrılma Durumu Eki (+DAn)

1.1.4.1. Ad Ad+DAn: *can u gönülden (canıgönülden), can u yürekten (canıyürekten), gün günden; iş işten geçmek*

1.1.4.2. Ad+DAn Ad+A: *a`dan z`ye, ağızdan ağıza, akşamdan akşama, akşamdan sabaha, alttan alta, arkadan arkaya, alttan alta, aydan aya, babadan oğula, baştan aşağı, baştan ayağa, baştan başa, baştan sona, birdenbire, boydan boya, bugünden yarına, daldan dala, dilden dile, dipten dibe, dipten direğe, dipten doruğa, duvardan duvara, dünden bugüne, elden ele, geriden geriye, günden geceye, günden güne, haftadan haftaya, içten içe, iğneden ipliğe, iyiden iyiye, karşıdan karşıya, köşeden köşeye, kucaktan kucağa, kulaktan kulağa, kuşaktan kuşağa, nereden nereye, nesilden nesile, oradan oraya, önden sona, saatten saate, sabahtan akşama, seneden seneye, şuradan şuraya, uçtan uca, tepeden ayağa, tepeden tırnağa, uçtan uca, ufaktan ufağa, ülkeden ülkeye, yediden yetmişe, yeniden yeniye, yıldan yıla; yerden göğe kadar (dek); bir baştan bir başa, bir baştan öbür başa, bir günden bir güne, bir uçtan bir uca; ağızdan ağıza düşmek, daldan dala atlamak, daldan dala konmak, dilden dile dolaşmak (gezmek), elden ağza yaşamak, elden ele dolaşmak (gezmek), elden ele düşmek, elden ele geçmek, kalıptan kalıba girmek, kapıdan kapıya dolaşmak, kılıktan kılığa girmek, laftan lafa geçmek, renkten renge girmek, tepeden tırnağa süzmek, yerden yere vurmak (çalmak)*

1.1.4.3. Ad+DAn Ad+DAn: *beyden efendiden, candan yürekten, çerden çöpten, dereden tepeden, eften püften, etten kemikten, geriden geriden, içten içten, kıyidan kırpıdan, kıyidan kıyidan, ondan bundan, oradan buradan, önden arkadan, öteden beriden, sağdan soldan, şundan bundan, şuradan buradan, üstten alttan, yandan yöreden, yemeden içmeden; daldan budaktan gözümü esirgememek, dilden zikirten düşürmemek, dinden imandan çıkmak, dinden imandan olmak, dişten tırnaktan artırmak, ekmekten sudan (veya aştan) kesilmek, elden avuçtan çıkmak, elden ayakta düşmek (veya kesilmek), havadan sudan konuşmak, ipten kazıktan kurtulmak, işten güçten kalmak, kenardan kenardan yürümek, yemeden içmeden kesilmek*

1.1.4.4. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I+DAn: *dişinden tırnağından artırmak*

1.1.4.5. Sıfat+DAn Sıfat+A: *açıktan açığa, büyükten büyüğe, derinden derine, inceden inceye, iyiden iyiye, uzaktan uzağa, yeniden yeniye*

1.1.4.6. Sıfat+DAn Sıfat+DAn: *haftıften haftıften, ufaktan ufaktan, uzaktan yakından, yavaştan yavaştan*

1.1.4.7. Zamir+DAn Zamir+A: *şuradan şuraya*

1.1.4.8. Zamir+DAn Zamir+DAn: *şuradan buradan, şundan bundan, şundan bundan konuşmak*

1.1.4.9. Zarf+DAn Zarf+A: *doğrudan doğruya*

1.1.4.10. Zarf+DAn Zarf+DAn: *usuldan usuldan*

1.1.4.11. Zarf+DAn Sıfat+DAn: *usuldan inceden*

1.1.5. İlgi Durumu Eki (+(n)In)

1.1.5.1. Ad+(n)In Ad+(s)I: *didının didısı* (yakın ilgisi veya akrabalığı olmayan)

1.1.5.2. Ad+(s)I+(n)In Ad+(s)I: *diğdiğının diğdiği, dızdızının dızdığı* (uzaktan akrabalığı, tanışıklığı olan)

1.1.5.3. Sıfat+(n)In Sıfat+(s)I: *beterin beteri*

1.1.5.4. Zamir+(n)In Zamir+(s)I: *kimin nesi, neyin nesi, neyin nesi* (*kimin fesi*), *şunun şurası*

1.1.5.5. Zamir+(n)In Zamir+(n)In: *şunun bunun*

1.1.6. Eşitlik Durumu Eki (+CA)

1.1.6.1. Ad+CA Ad+CA: *boyca posça, yaşça başça, yaşlıca, başlıca*

1.1.6.2. Ad+CA Sıfat+CA: *karaca kuruca*

1.1.6.3. Sıfat+CA Sıfat+CA: *akça pakça, arıca duruca, arıca silice*

1.1.7. Araç Durumu Eki (+(ı)n), (+IA)

1.1.7.1. Ad+(I)n Ad: *yayan yapıldak*

1.1.7.2. Ad+(I)n Ad+(I)n: *ardın ardın, azın buzun, dizin dizin, götün götün, gücün gücün, için için, kıçın kıçın, kıyın gücün, kıyın kıçın, kıyın kıyın, ucun kıyın, ucun ucun, uğrun uğrun, yaşın yaşın, yekin yekin, için için gülmek, için için kaynamak, için için yanmak*

1.1.7.3. Ad+(s)I+IA Ad+(s)I+IA: *adıyla sanyla, dişiyle tırnağıyla, hatasıyla savabıyla, ismiyle cismiyle, yoluyla yordamıyla*

1.1.7.4. Ad+IA Ad+IA: *canla başla*

1.1.7.5. Sıfat Ad+(s)I+IA: *adlı adıyla*

1.1.7.6. Sıfat+(s)I+IA Sıfat+(s)I+IA: *acıısıyla tatlıısıyla, eğrisiyle doğrusuyla, iyisiyle kötüsüyle, tatlıısıyla tuzlusuyla*

1.1.7.7. Zamir+IA Zamir+IA: *böyle böyle, öyle böyle, öyle öyle, şöyle böyle, şöyle şöyle*

1.1.8. Yön Gösterme Durumu Eki (+rA, +ArI)

1.1.8.1. Ad+rA: *sonra sonra*

1.1.8.2. Ad+A Ad+ArI: *aşağı yukarı, üç aşağı beş yukarı; al aşağı vur yukarı*

1.1.8.3. Ad+ArI Ad: *ileri geri*

1.1.8.4. Ad+ArI Ad+ArI: *içeri dışarı*

1.1.9. Birliktelik-Yokluk Durumu (+II, +sIz)

Türkçede ada getirilen çekim eklerinin sınıflandırılması konusunda dil bilgisi kitaplarında farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi gramerciler bu eklerden bazılarını ad çekim eklerine yaklaştırırken kimileri de yapım eki olarak kabul etmişlerdir. Bu durumda olan eklerden ikisi +II ve +sIz ekleridir. Eker, +II ekini durum ekleri arasında sayarak “birliktelik durumu (komitatif)” olarak vermiştir³⁹. +sIz eki için Zülfikar “yokluk” terimini teklif etmiştir⁴⁰. Banguoğlu, +II ve +sIz eklerini çekim ekleri olarak ele almış, bu ekleri ‘Dışçekim Halleri’ başlığı altında *kimli hali* (munitif) ve *kimsiz hali* (privatif) şeklinde değerlendirmiştir⁴¹. “+II ve +sIz eklerinin neredeyse bütün adlarla düzenli çekimlenebilmesi ve tahmin edilebilir anlamlar oluşturması bu ekleri az da olsa çekim eki sınırına yaklaştırmıştır”⁴². *Derleme Sözlüğü*, *Tarama Sözlüğü*, Hatiboğlu (1981) ve Tuna’nın (1983) çalışmalarında geçen +II ekiyle kurulan ikilemeler için Abik⁴³; +sIz eki ve işlevleri için Zülfikar⁴⁴, Bayraktar’ın⁴⁵ yayınlarına başvurulabilir.

Makalede konunun bu durumu dikkate alınarak ve tek başlık altında incelenerek +II ve +sIz ekleriyle kurulan ikileme söz varlığına yer verilmiştir. Ayrıca ... +II biçimli ikileme örnekleri kendinden sonra gelen eklerin dizilişine göre yukarıdaki bölümlerde de ilgili başlık altında gösterilmiştir.

1.1.9.1. Ad+II Ad+II: *akıllı başlı, alımlı çalımlı, allı pullu, analı babalı, analıkızlı (yemek türü), belli başlı, boylu boslu, canlı canlı, canlı canlı, çoluklu çocuklu, dallı budaklı, dallı güllü, dayalı döşeli, elli ayaklı (hamarat), erkekli kadınlı, etli butlu, etli canlı, evli barklı, gelimli gidimli (ölümlü), girintili çıkıntılı, sağlı sollu, gizli gizli, gizli kapaklı, gizli saklı, hızlı hızlı, içli dışlı, irili ufaklı, kadınlı erkekli, kanlı canlı, karılı kocalı, karılı kocalı, kaşlı gözülü, kelli felli (<kerli ferli), kılıklı kıyafetli, kızlı erkekli, sazlı sözlü, senli benli, tatlı tatlı, türlü türlü, uslu akıllı, uslu uslu,*

³⁹ Eker, a.g.e., s. 280.

⁴⁰ Hamza Zülfikar, “Eklendiği Kelimeyle ‘Yokluk’ Anlamı Kazanan Ekler”, *Türk Dili*, 68/793 (2018), s. 5.

⁴¹ Banguoğlu, a.g.e., s. 329-331.

⁴² Erdem, a.g.m., s. 86.

⁴³ A. Deniz Abik, “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Türkoloji Dergisi*, 17/2 (2010), s. 1-20.

⁴⁴ Zülfikar, a.g.m., s. 5.11.

⁴⁵ Nesrin Bayraktar, “+SİZ Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +SİZ Eki”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 47-53.

yağlı ballı, yaşlı başlı, yaşlıca başlıca, analı kuzu kımalı kuzu, içli dışlı olmak, içli dışlı tanımak, kanlı bıçaklı olmak, senli benli olmak, yağlı ballı olmak

1.1.9.2. Ad+II Ad+(s)I+A: *başlı başına, yerli yerine*

1.1.9.3. Ad+II Ad+(s)I+DA: *yerli yerinde*

1.1.9.4. Ad+II Ad+(s)I+CA: *boylu boyunca*

1.1.9.5. Ad+II+DAn Ad+II+A: *gizliden gizliye*

1.1.9.6. Ad+II+(s)I+ylA Ad+II+(s)I+ylA: *tatlısıyla tuzlusuyla*

1.1.9.7. Sıfat+II Sıfat+II: *büyük küçüklü, küçük küçüklü*

1.1.9.8. Eylem+II Eylem+II: *vurdulu kırdılı*

1.1.9.9. Eylemsi+II Eylemsi+II: *gitmeli gelmeli, inişli çıkışlı*

1.1.9.10. Ad+II Ad+sIz: *belli belirsiz, gönüllü gönülsüz, lüzumlu lüzumsuz, nedenli nedensiz, sebepli sebepsiz, sıralı sırasız, vakitli vakitsiz, yerli yersiz, zamanlı zamansız, hırlı mıdır hırsız mıdır?; yerli yersiz kalmak*

1.1.9.11. Ad+sIz Ad+sIz: *Allahsız Kitapsız, dinsiz imansız, dursuz duraksız, evsiz barksız, ipsiz sapsız, işsiz güçsüz, kapısız bacasız, kazasız belasız, parasız pulsuz, selamsız sabahsız, sessiz sedasız, şeksiz şüphesiz, tatsız tutsuz, uçsuz bucaksız, yersiz yurtsuz*

1.2. İYELİK EKLERİ

Taranan kaynaklardan elde edilen veriler doğrultusunda iyelik eklerinin ikilemelerle kalıplaştığı örnekler sadece teklik 1. kişi ve teklik 3. kişide görülmektedir.

1.2.1. Teklik 1. Kişi İyelik Eki (+(I)m)

Bu başlık altında verilen örneklerde ekler işlevinin dışına çıkarak ikilemelere ‘beğenme, direnme, hitap, içtenlik, onaylama, sevgi, şaşma veya can sıkıntısı, yemin’ anlamları katmıştır.

1.2.1.1. Ad+(I)m Ad: *inadım inat olmak, sözüm söz*

1.2.1.2. Ad+(I)m Ad+(I)m: *ahım şahım, alım yeşilim, Allahım Yarabbim, anam babam, anam bacım, beyim paşam, canım canımcık, canım cicim, canım ciğerim, canım gözüüm, canım gülüm, hanım hanımcık, mirim efendim; anam dinim ağlamak, başım gözüüm üstüne; ahım şahım olmamak*

1.2.1.3. Ad+(I)m+A Ad+(I)m+A: *Allah`uma kitabıma, dinime imanıma*

1.2.2. Teklik 3. Kişi İyelik Eki (+(s)I)

Teklik 3. kişi iyelik ekinin kalıplaşmasıyla ‘beceriksizlik, birliktelik, çalışkanlık, çaresizlik, çokluk, değişkenlik, dürüstlük, düzensizlik, endişelenme, gerçeklik, görünüş, heyecanlanma, kesinlik, korkma, olabilirlik, saygınlık, sayısız olma, sevinme, sınırlılık, sınırsızlık, süreklilik, şaşırma, telaşlanma, topluluk, umursamama, uygunluk, yaşlılık,

yetersizlik, zaman vd. gibi daha birçok yeni anlamda söz varlığı sözlük birim durumuna gelmiştir.

1.2.2.1. Ad Ad+(s)I: *arka arkası, gün günü*

1.2.2.2. Ad Ad+(s)I+DAn: *yer yerinden oynamak*

1.2.2.3. Ad+(s)I Ad: *inadı inat, işi iş, kararı karar*

1.2.2.4. Ad+(s)I Ad+A: *gerisin geriye*

1.2.2.5. Ad+(s)I Ad+DAn: *günü gündən, yılı yıldan*

1.2.2.6. Ad+(s)I Ad+(s)I: *adı sanı, altı astarı, altı üstü, anası danası, ardı arası, ardı arkası, aslı astarı, aslı esası, aslı faslı, aslı nesli, başı sonu, derdi gücü, dibi başı, dibi dibacesi, doğrusu eğrisi, dünü günü, eli ayağı, genci yaşlısı, hacısı hocası, haddi hesabı, hasebi nesebi, huyu suyu, ıcağı cıcağı, ipi sapı, ismi cismi, kanadı kolu, kıcı başı, kocası genci, kocası karısı, namı nişanı, oluru olanağı, orası burası, ölüsü dirisi, ömrü varı, önü ardı, önü arkası, önü sonu, ötesi berisi, özü sözü, şurası burası, vakti saati, vakti zamanı, varı yoğun, yaşı başı, dini imanı para, eli ayağı düzgün, eli yüzü düzgün; özü sözü doğru (veya bir); haddi hesabı yok, ipi sapı yok, lamı cimi yok, mümkünü çaresi yok, ucu bucağı yok (veya kayıp); ağzı burnu yerinde, eti budu yerinde, hâli tavrı yerinde, hâli vakti yerinde, keyfi küreği yerinde, sözü sohbeti yerinde; alı al moru mor; eti ne budu ne, yaşı ne başı ne; ağzı dili tutulmak, ahdi amanı bozmak, akli fikri bir şeyde olmak, ardı arası (ardı arkası) kesilmemek, aslı faslı olmamak, ayrısı gayrısı olmamak, boyu bosu yerinde (olmak), dili damağı kurumak, eli ayağı buz kesilmek, eli ayağı boşanmak, eli ayağı çözülmek, eli ayağı dolanmak, eli ayağı dolaşmak, eli ayağı olmak, eli ayağı titremek, eli ayağı tutmak, eli ayağı tutmamak, eli ayağı tutuşmak, eli kolu bağı durmak, eli kolu (eli ayağı) bağı kalmak (veya olmak), eşi benzeri olmamak (veya bulunmamak veya yok), gecesi gündüzü belli olmamak, götü (veya kıcı) başı ayrı oynamak, içi dışı bir olmak, kaydı kuydu olmamak, kolu kanadı kırılmak, kulu köpeği olmak, saç saça baş başa gelmek (veya dövüşmek), saçı başı ağarmak, saçı başı birbirine karışmak, sağı solu belli olmamak, sazı sözü dinlenmek, sesi soluğu çıkmamak, sesi soluğu kesilmek, sözü sohbeti dinlenmek, ucu bucağı olmamak (veya görünmemek), ucu ortası belli olmamak, yeri yurdu belirsiz olmak, yüzü gözü açılmak*

1.2.2.7. Ad+(s)I Ad+(s)I+A: *almı alınna, ardı ardına, arkası arkasına, boku bokuna, dakikası dakikasına, dengi dengine, elifi elifine, günü gününe, harfi harfine, kelimesi kelimesine, kılı kılına, kıtı kıtına, kuruşu kuruşuna, milimi milimine, noktası noktasına, peşi peşine, saati saatine, saniyesi saniyesine, santimi santimine, tıptı tıpına, ucu ucuna, zağı zağına (ucu ucuna), zımı zimına (cehennem dibine, yerin dibine), zoru zoruna; alı alına moru moruna, boyu boyuna huyu huyuna, boyu boyuna posuna*

posuna, huyu huyuna suyu suyuna; anı anına uymamak, canı canına (veya içine) sığmamak, dakikası dakikasına uymamak, dikişi dikişine gelmek, eli eline değmemek, günü gününe uymaz, huyu huyuna suyu suyuna (uygun), hıngı zıngına gelmek (son noktaya gelemek), içi dışına çıkmak, içi içine geçmek, içi içine sığmamak, lafı lafına uymamak, saati saatine uymamak, sözü sözüne uymamak

1.2.2.8. Ad+(s)I Ad+(s)I+I(be.): *günü gününü tutmamak, içi içini yemek, sözü sözüni tutmamak*

1.2.2.9. Ad+(s)I+A Ad: *üstüne üstlük*

1.2.2.10. Ad+(s)I+A Ad+(s)I+A: *enine boyuna, enine uzununa, içine içine; hem nalına hem mihına; eline ayağına çabuk, eline eteğine doğru, önüne ardına (arkasına) bakmadan, saçına başına (sakalına) bakmadan; ağzına burnuna bulaştırmak, ağzına yüzüne bulaştırmak, boyuna bosuna bakmadan, eline ayağına dolanmak, eline ayağına kapanmak (veya sarılmak veya düşmek), eline ayağına üşenmemek, eline diline sahip olmak, eline eteğine düşmek, eline eteğine sarılmak, eline yüzüne bulaştırmak, gözüne dizine durmak, gözüne gözüne sokmak, huyuna suyuna gitmek, sağına soluna bakmamak, yaşına başına bakmamak, yüzüne gözüne bulaştırmak, zıddına zıddına gitmek*

1.2.2.11. Ad+(s)I+I (be.) Ad: *gününi gün etmek*

1.2.2.12. Ad+(s)I+I (be.) Ad+(s)I+A: *altını üstüne getirmek*

1.2.2.13. Ad+(s)I+I (be.) Ad+(s)I+I (be.): *önünü ardını düşünmemek, yaşını başını almak*

1.2.2.14. Ad+(s)I+I (be.) Ad+(s)I+I (be.): *ağzını burnunu çarşamba pazarına (veya çanağına) çevirmek, ağzını burnunu dağıtmak, ağzını dilini bağlamak, dilini dudağını yemek, elini ayağını çekmek, elini ayağını öpeyim, elini eteğini çekmek, elini kolunu bağlamak, elini kolunu sallaya sallaya gelmek, elini kolunu sallaya sallaya gezmek, huyunu suyunu değiştirmek, ıcığını cıcığını çıkarmak, ıcığını cıcığını sormak, kaşını gözünü eğmek, saçını başını yolmak, sağını solunu bilmemek, sağını solunu şaşırarak, yaşını başını almak*

1.2.2.15. Ad+(s)I+DA Ad+(s)I+DA: *abdestinde namazında, elinde avucunda (ne varsa), eninde somunda, erinde gecinde, erinde yerinde, namazında niyazında, namazında orucunda, önünde somunda, ötesinde berisinde, yanında yakınında, yanında yöresinde*

1.2.2.16. 1.2.2.10. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I: *birinden biri*

1.2.2.17. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I+A: *bir ucundan bir ucuna*

1.2.2.18. Ad+(s)I+DAn Ad+(s)I+DAn: *ağzından dilinden (konuşmalarından), içinden içinden, kıyısından köşesinden, ucundan*

kenarından, ucundan kıyısından; ağzından burnundan getirmek, dışından tırnağından artırmak, elinden dilinden kurtulamamak, kenarından köşesinden geçmemek, lafından sözünden çıkmamak, namazından orucundan kalmamak, yanından kenarından konuşmak, yaşından başından utanmamak (veya sıkılmamak), yerinden yurdundan etmek

1.2.2.19. Ad+(y)I+(n)In Ad+(y)I: *suyunun suyu (akrabalık için ‘çok uzak’)*

1.2.2.20. Sıfat Ad+(s)I+A: *başlı başına, boylu boyuna, yerli yerine*

1.2.2.21. Sıfat Ad+(s)I+CA: *adlı adınca, boylu boyunca, hâlli hâlince, huylu huyunca, yerli yerince, yollu yolunca*

1.2.2.22. Sıfat Sıfat+(s)I+A: *aç açına, tam tamına, beleş beleşine*

1.2.2.23. Sıfat+(s)I Sıfat+(s)I: *genci yaşlısı*

1.2.2.24. Sıfat+(s)I Sıfat+(s)I+A: *açı açına, boşu boşuna, gücü gücüne, kıtı kıtına, körü körüne, pisi pisine, sıcağı sıcağına, tamamı tamamına, tamı tamına, zoru zoruna*

1.2.2.25. Sıfat+(s)I+A Sıfat+(s)I+A: *dikine dikine*

1.2.2.26. Zamir+(s)I Zamir+(s)I: *şusu busu; nesi var nesi yok; kimi kimsesi olmamak*

1.2.2.27. Zarf+(s)I Zarf+(s)I: *hepi topu, hepsi hepsi, öncesi sonrası*

1.2.2.28. Zarf+(s)I Zarf+(s)I+A: *darı darına*

1.2.2.29. Zarf+(s)I Zarf+(s)I+(s)I+A: *tıpkı tıpkısına*

1.2.2.30. Zarf+(s)I+(s)I Zarf+(s)I+(s)I+A: *tıpkısı tıpkısına*

1.2.2.31. Eylem+(s)I Eylem+(s)I: *girdisi çıktısı*

1.3. ÇOKLUK EKİ (+IAr)

Bu başlık altında yer alan örneklere *+lar* eki ‘çokluk’ anlamı vermesinin yanı sıra ‘abartma, beğenme, derece, yüceltme, saygınlık, uzun zaman, unvan’ anlamlarını da katmıştır.

1.3.1. Ad+IAr Ad+IAr: *aylar yıllar, sular seller (gibi)*

1.3.2. Ad+IAr Ad+(s)I: *beylerbeyi, canlar canı, günler günü, güzeller güzeli, hanlar hanı, kahramanlar kahramanı, seneler senesi, sultanlar sultanı, ulular ulusu, yıllar yılı, yüceler yücesi*

1.3.3. Ad+IAr+CA Ad+IAr+CA: *aylarca yıllarca, günlerce gecelerce*

1.3.4. Zamir+IAr Zamir+IAr: *neler neler*

1.4. Aitlik Eki (+ki)

1.4.1. Ad+ki Ad+ki: *öteki beriki*

2. Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler

Ad çekim eklerinde olduğu gibi eylem çekim eklerinde de gramerciler arasında birçok ek üzerinde görüş birliğine varılsa da bazı eklerin eylem çekim eki olup olmadığı, bu eklerin eylem çekim ekleri sınıfı içinde yer alıp almaması konusunda farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Ergin , Demir vd., Eker ve Yılmaz, eylem çekiminde kullanılan ekleri; ‘zaman/kip ekleri’, ‘kişi/şahıs ekleri’, ‘soru eki’, ‘isim-fiiller/ad-eylemler’, ‘sıfat-fiiller/sıfat-eylemler’ ve ‘zarf-fiiller/bağ-eylemler’ olarak vermiştir⁴⁶. Korkmaz ve Erdem vd. eylemsileri eylem çekimi başlığı altında göstermemiştir⁴⁷.

Eylemsi eklerinin, sözcüğün türünü değiştirmesi ve üzerlerine çekim eklerini almaları yönüyle türetme eki özelliği taşıdığı söylenebilir. Ancak sözdizimsel zorunlulukla kullanılması, düzenli çekimlenebilmesi ve hemen hemen bütün eylemlere uygulanabilirliği bakımından eylemsiler, özellikle sıfat-fiiller/sıfat-eylemler, çekim ekleri gibi işlev üstlenmektedir⁴⁸. Eylem çekim ekleriyle kurularak kalıplaşma ve sözlükselleşme yoluyla sözlük birimi durumuna gelen ve yeni anlamlarda söz varlığı öğeleri oluşturan ikileme örnekleri sınıflandırılarak aşağıda gösterilmiştir. Ayrıca bu örneklerden bazıları yeniden türetme girerek ya da deyimlerin kuruluşunda yer alarak Türkçenin söz varlığına yaptıkları katkıyı bir kat daha artırmışlardır.

2.1. Eylemlerle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında sırasıyla *emir kipi*, *istek kipi*, *görülen geçmiş zaman*, *geniş zaman*, *duyulan geçmiş zaman*, *şart kipinin* örneklerine yer verilmiş; *şimdiki zaman*, *gelecek zaman* ve *gereklilik kipinin* örneklerine rastlanamamıştır.

2.1.1. Eylem-Ø Eylem-Ø: *bak bak!*, *bas git*, *batçık*, *bilsat*, *bultak*, *çekçek*, *çek git*, *çekyat*, *doldurboşalt*, *eklesil*, *geçgeç*, *gelgeç*, *gelgeççi*, *gelgelci*, *gelgel*, *gel gör (ki)*, *gelgit*, *gergevşet*, *gör bak*, *kaçgöç*, *kapkaç*, *kapkaççı*, *kapkaççılık*, *kaykaç*, *kaykay*, *kazıkazan*, *kesyap*, *kesyapıştır*, *kopyalayapıştır*, *(nè) yap yap*, *ödegeç*, *örtbas*, *seçal*, *sürgit*, *tutçek*, *tutsat*, *uçuç böceği*, *uydur kaydır*, *vargel*, *verkaç*, *vurkaç*, *vurtut*, *yalvar yakar*, *yapboz*, *yat kalk*, *yapsat*, *yapsatçı*, *yapsatçılık*, *yazboz*, *yazboz tahtası*, *yalvar yakar olmak*; *al aşağı vur yukarı*, *al gülüm ver gülüm*, *al takke ver*

⁴⁶ Ergin, a.g.e., s. 280-231, Nurettin Demir - Emine Yılmaz, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003, s. 170-200; Eker, a.g.e., s. 284-291; Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 53-167.

⁴⁷ Korkmaz, a.g.e., s. 527-784; Erdem, vd., *Yeni Türk Dili*, Maarif Mektepleri, Ankara 2015, s. 473-491.

⁴⁸ Erdem, a.g.m., s. 85.

külâh, çatla da patla, gel keyfim gel, gel zaman git zaman, gelgit akıllı, gel olmuş git olmuş; ye ye bitmez, ye kürküm ye

Şu örnekler de sözlük birimi olma durumuna gelmiş veya o süreçte olan yapılarıdır: *al sat, dur kalk, getir götür (işleri), var git; dur otur bilmemek, git git bitmemek, gül gül ölmek*

2.1.2. Eylem-A Eylem-A: *gün ola harman ola, kim öle kim kala*

2.1.3. Eylem-DI Eylem-AcAk: *oldu olacak*

2.1.4. Eylem-DI Eylem-Ar: *gitti gider*

2.1.5. Eylem-DI Eylem-DI: *aldı yürüdü, battıçıktı, dedikodu, dedikoducu, dedikoduculuk, dedikodulu, dedikodusuz, geçti geçmedi, girdi çıktı, gitti de geldi, indibindi, kaptıkaçtı, oldubitti, oldum bittim, uçtuuçtu, vurdulu kırdılı; geldi gitti tahtası; dedikodu çıkarmak, dedikodu yapmak; açtı ağzını, yumdu gözünü; durdu durdu turnayı gözünden vurdu; duyduk duymadık dememek, oldu bittiye getirmek; gitti de geldi, ne yaptı ne etti*

2.1.6. Eylem-DI Eylem-mAz: *gitti gelmez, vurdumduymaz, vurdumduymazlık, vurdumduymazlıktan gelmek*

2.1.7. Eylem-DI-sI Eylem-DI-sI: *girdisi çıktısı*

2.1.8. Eylem-DI Eylemsi: *bildim bileli, gitti gider, oldu olacak, oldum olası, oldum olasıya*

2.1.9. Eylem-(I)r Eylem-(I)r: *der oğlu der, güler misin ağlar mısın, ne atılır ne satılır, ne kokar ne bulaşır, ölür müsün öldürür müsün?*

2.1.10. Eylem-Ir Eylem-mAz: *bilir bilmez, der demez, ister istemez, olur olmaz, ne olur ne olmaz*

2.1.11. Eylem-mA Eylem-mA: *etme eyleme, ölme eşeğim ölme*

2.1.12. Eylem-mAz Eylem-mAz: *olmaz olmaz*

2.1.13. Eylem-mAz-sA Eylem-mAz: *olmazsa olmaz*

bilse bilse ... bilir, yapsa yapsa ... yapar vb. yapılarda hâlâ söz dizimsel işlevini sürdürüp sözlük birimi olamamakla birlikte 'bilse bilse', 'yapsa yapsa' sözcükleri kalıplaşarak bileşenlerin toplamından farklı bir anlam ortaya çıkmakta ve 'sadece, yalnızca, bir tek' anlamlarında kullanılabilir. Bu açıklamaya benzer olarak derse desin, giderse gitsin, görürse görsün vb. söz dizimsel yapılar da yine farklı olarak 'önemli değil, sorun değil, umurumda değil' anlamlarında kullanıldığı söylenebilir.

2.1.14. Eylem-mİş Eylem-mİş: *durmuş oturmuş, gelmiş geçmiş, olmuş bitmiş*

2.1.15. Eylem-sA Eylem: *atsan atılmaz, satsan satılmaz*

2.1.16. Eylem-sA Eylem-sA: *netse neylese, olsa olsa*

2.1.17. Eylem-sA Eylem-sIn: *ne olursa olsun*

2.1.18. Eylem-sIn Eylem-sIn: *olsun olsun, gelsin ... gitsin ...*

2.2. Eylemsilerle Kurulan İkilemeler

Bu bölümde ise ad-eylemler/isim-fiiller, ‘sıfat-eylemler/sıfat-fiiller ve ‘bağ-eylemler/zarf-fiiller alt başlıkları altında sözlük birimi durumuna gelmiş ikileme örneklerine yer verilmiştir.

2.2.1. Ad-eylemlerle Kurulan İkilemeler

2.2.1.1. Eylem-mA Eylem-mA: *doğma büyüme, okuma yazma, açma kapama düğmesi, evelme develeme, evelme geveleme, emme basma tulumba, etme bulma dünyası, yemeden içmeden kesilmek*

2.2.1.2. Eylem-mAk Eylem-mAk: *çakmak çakmak, ilmek ilmek; bitmek tükenmek bilmemek*

2.2.1.3. Eylem-(I)ş Eylem-(I)ş: *alışveriş, buruş buruş; gidiş dönüş, gidiş geliş, gidiş o gidiş, iniş çıkış, inişli çıkışlı, inişli yokuşlu, itiş kakış, kırış kırış; alışverişe çıkmak, alışverişini kesmek, alışveriş yapmak, buruş buruş olmak, kapış kapış gitmek, kapış kapış yapmak, kırış kırış olmak*

2.2.2. Sıfat-eylemlerle Kurulan İkilemeler

Bu başlık altında -An, -Ar, -Dik, -mAz, -mIş sıfat-eylem ekleriyle kurularak yeni anlamlarda kullanılan ikileme örneklerine yer verilmiş; -AsI, -AcAk sıfat-eylem eklerinin getirilerek sözlükselleşen ikileme örneklerine rastlanamamıştır.

2.2.2.1. Eylem-An Eylem-An: *gelen geçen, gelen giden, olan (veya olup) biten; kapan kapana, kıran kırana; ne arayan var ne soran; alan razı, satan razı; gelen ağam, giden paşam*

2.2.2.2. Eylem-(A)r Eylem-(A)r: *biçerdöver, biçerbağlar, okur yazar, okur yazarlık, yanar döner; uyurgezer, uyurgezerlik; iler tutar yer olmamak (veya kalmamak), iler tutar yerini bırakmamak*

2.2.2.3. Eylem-Dik Eylem-Dik: *astığı astık, kestiği kestik; dediği dedik, dediğim dedik, dediğim dedikçi, dediğim dedikçilik; dediğim dedik, öttürdüğüm (veya çaldığım) düdüğü; yediği önünde, yemediği ardında*

2.2.2.4. Eylem-mAz Eylem-mAz: *bitmez (veya bitip) tükenmez, kokmaz bulaşmaz, utanmaz arlanmaz, düşmez kalmaz bir Allah*

2.2.2.5. Eylem-mIş Eylem-mIş: *görmüş geçirmiş, görmüş geçirmişlik*

2.2.3. Zarf-eylemlerle Kurulan İkilemeler

2.2.3.1. Eylem-A Eylem-A: *bata çıka, bayıla bayıla, bile bile, doya doya, döke saça, döne dolaşa, dura otura, düşe kalka, evire çevire, gide gele, gide gide, güle güle, güle oynaya, hoplaya zıplaya, ıkına sıkına, ıkına tıkına, ıklaya sıkılaya, istemeye istemeye, ite kaka, itişe kakışa, kala kala, kana kana, oflaya puflaya, öle dirile, özene bezene, sere serpe, seve seve,*

tıka basa, utana sıkıla, varagele, varagele bombardımanı, varagele botu, varagele halatı, varagele kayığı, yana yana, yana yakıla; göz göre göre, göğsünü gere gere, kafasına vura vura; alıştıra alıştıra söylemek, anlata anlata bitirememek, bula bula bunu (onu veya bir şeyi veya birini) bulmak, katıla katıla ağlamak, katıla katıla gülmek

Sözlüklerde yer almayan *ballandıra ballandıra anlatmak, söke söke almak* örneklerinin sözlük birimi olabilecek duruma geldiği söylenebilir.

2.2.3.2. Eylem-I Eylem-I: aşırı taşı, enikonu

2.2.3.3. Eylem-(I)p Eylem: *açılıp saçılmak, ağlayıp sızlamak, aksırıp tıksırmak, allayıp pullamak, anlayıp dinlemek, arayıp sormak, arayıp taramak, asıp kesmek, atıp tutmak, ayılıp bayılmak, bağırıp çağırmak, bıkip usanmak, bitip tükenmek, bulup buluşturmak, çalıp çırpmak, çalışıp çabalamak, çekip almak, çekip çevirmek, çekip gitmek, çekip uzatmak, çekip vurmak, dalıp çıkmak, dalıp gitmek, dallanıp budaklanmak, dayayıp döşemek, delip geçmek, derip devşirmek, derleyip toplamak (veya toparlamak), didişip durmak, dolup taşmak, dökülüp saçılmak, döküp saçmak, dönüp dolaşmak, düşünüp taşınmak, düşüp kalkmak, eğilip bükülmek, eğip bükme (sözü), ekip biçmek, eriyip bitmek, eriyip gitmek, esip gürelemek, eveleyip gevelemek, evirip çevirmek, ezilip büzülme, geberip gitmek, gelip çatmak (veya dayanmak), gelip geçmek, gelip gitmek, gezip tozmak, girip çıkmak; giyinip kuşanmak, görüp gözetmek, gülüp geçmek, gülüp oynamak (veya söylemek), oturup kalkmak, ıknıp sıkınmak, itilip kakılmak, itişip kakışmak, itip kakmak, kapıp koyuvermek, kasıp kavurmak, kesip atmak, kesip biçmek, kestirip atmak, kırıp dökmek, kırıp geçirmek, kırıp sarmak, kızarıp bozarmak, koruyup kollamak, oflayıp puflamak, okuyup üfleme, olup bitmek, oturup kalkmak, öksürüp tıksırmak, ölçüp biçmek, öpüp başına koymak, özenip bezenmek, saçıp dökmek, saçıp savurmak, sararıp solmak, sarılıp kundaklanmak, sarıp sarmalamak, satıp savmak, sayıp dökmek, sıçıp sıvamak, silip atmak, silip süpürmek, soyunup dökünmek, söküp atmak, sövüp saymak, sürüp gelmek, sürüp gitmek, sürüp sürüştürmek, süslenip püslenmek, takıp takıştırmak, utanıp sıkılmak, verip verıştırmek, yağıp gürelemek, yakıp yıkmak, yalayıp geçmek, yalayıp yutmak, yalvarıp yakarmak, yanıp kavrulmak, yanıp tutuşmak, yanıp yakılmak, yapıp etmek, yatıp kalkmak, yazıp çizmek, yedirip içirmek, yitip gitmek, yiyip bitirmek, yiyip içmek; hop oturup hop kalkmak;*

Sözlüklerde yer almayan *sorup soruşturmak* örneği de sözlük birimi olabilecek duruma geldiği söylenebilir.

2.2.3.4. Eylem-(I)p Eylem-AcAk: *görüp göreceği rahmet bu, olup olacağı*

2.2.3.5. Eylem-(I)p Eylem-DI: *olupbitti, olupbittiye getirmek*

2.2.3.6. Eylem-(I)p Eylem-(I)p: *durup durup, gelip gidip, yatıp kalkıp; gidip gidip gelmek, ısıtıp ısıtıp önüne koymak, ölüp ölüp dirilmek, yüzüp yüzüp kuyruğuna gelmek; kafayı çekip çekip; ne yapıp yapıp (edip)*

2.2.3.7. Eylem-(I)p Eylem-Ir-ken: *durup dururken*

2.2.3.8. Eylem-(I)p Eylem-mAdAn: *durup dinlenmeden, bilip bilmeden konuşmak*

2.2.3.9. Eylem-mAdAn Eylem-mAdAn: *yemeden içmeden*

Sonuç

Kalıplaşmış sözler arasında yer alan ikilemeler, Türkçenin söz varlığını oluşturan önemli dil birimlerinden biridir. Türkçenin söz varlığındaki zenginliğinin, sözcük yapımı ve anlatım gücünün özgün bir örneği olan ikilemeler, başlangıç döneminden itibaren en sık başvurulan ifade biçimlerinden olmuş, biçim birimi yönünden daha da çeşitlenerek günümüzde de kullanım sıklığını sürdürmüştür. Araştırma yönüyle özgün ve dikkat çekici bir konu olmasından hareketle makalede, ikilemelerin söz varlığı ögesi olarak Türkçeye katkısında çekim eklerinin rolü işlenmiş; konu ‘Ad Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ ve ‘Eylem Çekim Ekleriyle Kurulan İkilemeler’ olmak üzere iki ana başlık altında incelenmiştir. Yeni kavramların elde edilmesi, söz varlığının zenginleşmesi bakımından sözcük bilimi, ifadeye zengin anlam incelikleri kazandırması bakımından anlam bilimi için önemli bir anlatım türü olan ikilemelerin, *kalıplaşma* ve *sözlükselleşme* yoluyla sözlüklerde maddebaşı ve iç madde durumunda pek çok sözlük birimi meydana getirdiği tespit edilmiştir. Genel olarak ad çekim ekleriyle kurulan ikilemelerde kalıplaşmanın, eylem çekim ekleriyle kurulan ikilemelerde ise sözlükselleşmenin rol oynadığı görülmüştür. ‘Teklik 3. Kişi İyelik Ekleri’ özelinde bakıldığında kalıplaşmanın, ‘Eylem-Ø Eylem-Ø’ özelinde bakıldığında ise sözlükselleşmenin ne derecede çeşitlilik ürettiği açıkça anlaşılmaktadır.

- Makalede çekim ekleriyle kurularak yeni biçim ve anlam özelliği kazanan 1157 ikileme tespit edilmiştir. Bunların 780’ini ad çekim ekleriyle kurulan ikilemeler, 377’sini eylem çekim ekleriyle kurulan ikilemeler oluşturmaktadır.
- Ad çekim ekleriyle kurulan 780 ikilemenin 149’u yönelme durumu, 20’si belirtme durumu, 30’u bulunma durumu, 132’si ayrılma durumu, 9’u ilgi durumu, 7’si eşitlik durumu, 35’i araç durumu, 6’sı yön gösterme durumu, 87’si birliktelik-yokluk durumu; 288’i iyelik ekleri (teklik 1. kişi iyelik ekleri 20, teklik 3. kişi iyelik ekleri 268); 16’sı çokluk ekleri ve 1’i aitlik eki başlığı altında yer almaktadır.
- Eylem çekim ekleriyle kurulan 377 ikilemenin 135’i eylemlerle kurulan ikilemeler, 242’si ise eylemsilerle kurulan ikilemeler başlığı altında

verilmiştir. Eylemsilerle kurulan ikilemelerden 27'si ad-eylemlerle kurulan ikilemeler, 32'si sıfat-eylemlerle kurulan ikilemeler ve 183'ü zarf-eylemlerle kurulan ikilemeler başlığı altında sınıflandırılmıştır.

- Türkçede ikilemelerin önemini ve hem yazı dilinde hem konuşma dilinde ne ölçüde yaygın olduğunu gösteren hususlardan biri; bu öğelerin birleşik sözcüklere, deyim dönüşmüş olmaları veya deyim kurulumunda etkin rol oynamalarıdır. Bazı ikileme örneklerinin sadece deyim yapısında görüldüğünü de burada belirtmek gerekir: *akla hayale gelmemek, suya sabuna dokunmamak* vd.
- İkileme örneklerinden bazıları yeniden türetime girerek Türkçenin söz varlığına yaptıkları katkıyı bir kat daha artırmışlardır: *dedikodu, dedikoducu, dedikoduculuk, dedikodulu, dedikodusuz; kapkaç, kapkaççı, kapkaççılık* vd.
- Bazı ikilemeler ise doğrudan nesnelere ad olmuş durumdadır: *analıkızlı, çekçek, çekyat, gelgel, kaykay, kesyap, tutçek, varagele, yapboz*.
- Sözlüklerde yer verilmeyen, ancak sözlük birimi durumuna gelmiş veya o süreçte olan ikileme yapılarından da söz edilebilir: *al sat, dur kalk, var git; getir götür (işleri); dur otur bilmemek, git git bitmemek, gül gül ölmek; sorup soruşturmak; ballandıra ballandıra anlatmak, söke söke almak*.

Kuruluşunda ad çekim ekleri ve eylem çekim eklerinin kullanıldığı ikilemeler, sözlüklerde madde başı ve iç madde olarak yer almış; Türkçenin söz varlığının zenginleşmesine, yeni kavramların elde edilmesine ve anlatım gücüne önemli derecede katkı sağlamışlardır.

Kaynakça

- ABİK, A. Deniz, “(İsim1 + II/+IU) (İsim2 +II/+IU) Kuruluşundaki İkilemeler”, *Türkoloji Dergisi*, 17/2 (2010), s. 1-20.
- AĞAKAY, Mehmet Ali, “Dilbilgisi Konuları: İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, II/16 (1953), s. 189-191.
- AĞAKAY, Mehmet Ali, “Dilbilgisi Konuları: İkizlemeler Üzerine”, *Türk Dili*, II/17 (1953), s. 268-271.
- AKALIN, Şükrü Hâluk, “Türkçede Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşme”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 31/2 (2014), s. 13-29.
- AKSAN, Doğan, *Anadilimizin Söz Denizinde*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.
- AKYALÇIN, Necmi, *Türkçe İkilemeler Sözlüğü*, Anı Yayıncılık, Ankara 2007.
- AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010.
- BANGUOĞLU, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- BAŞDAŞ, Cahit, “Türkçede Üçüncü Grup (Ara) Ekler”, *I. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*, Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006.
- BAUER, Laurie, *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- BAYRAKTAR, Nesrin, “+SİZ Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +SİZ Eki”, *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2016, s. 47-53.
- BOZKURT, Ferdi, *Sözlükselleşme: Genel Sözlükler İçin Sözlük Birim Seçimi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

- ÇAĞATAY, Saadet, “Uygurcada Hendiadyoinler”, *Türk lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları 1978, s. 29-66.
- ÇORAKLI, Şahbender, *Türkçe ve Almancadaki İkilemeler*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Alman Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.
- DEMİR, Nurettin, - YILMAZ, Emine, *Türk Dili El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara 2003.
- EKER, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, Grafiker Yayınları, Ankara 2002.
- EMRE, Ahmet Cevat, *Türk Dilbilgisi*; Yineleme, İkizleme, Katmerleme; İstanbul 1945, s. 541-548.
- ERCİLASUN, Ahmet B. - AKKOYUNLU, Ziyat, *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- ERDEM, Mehmet Dursun, vd., *Yeni Türk Dili*, Maarif Mektepleri, Ankara 2015.
- ERDEM, Mevlüt, “Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları”, *Bilig*, 58 (2011), s. 71-90.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1985.
- FOY, Karl, “Studien zur Osmanischen Syntax, das Hendiadyoin und die Wortfolge “ana baba”, *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, c. II, 2. Bölüm, Berlin 1899, s. 105-136.
- GENCAN, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975.
- GÖKDAYI, Hürriyet, “Türkiye Türkçesinde Kalıplaşma”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12/68, (2019), s. 168-176.
- GÖKSEL, Aslı - KERSLAKE, Celia, *Turkish, A Comprehensive Grammar*. London: Routledge 2005.
- GÜNAY, Doğan, *Sözcükbilime Giriş*, Multilingual Yayınları, İstanbul 2007.
- HATİBOĞLU, Vecihe, *Türk Dilinde İkileme*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1981.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- KARAMAN, Ahmet, *Eski Türkçede (VIII.-XII. yüzyıl) İkilemeler*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2021.
- KORKMAZ, Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1962.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- LEWIS, Geoffrey, *Turkish Grammar*, Second Edition, Oxford University Press, Oxford 2000.
- MARCHAND, Hans, “Alliteration, Ablaut und Reim in der Türkischen Zwillingsformen”, *Oriens*, c. V (1952), s. 60-69.
- MÜLLER, Hans-Georg, *Reduplicakationen im Türkischen Morphophonologische Untersuchungen*, Turcologia 56, Harrassowitz Verlag-Wiesbaden 2004.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (2)”, *Bahşi Ögdisi 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, Simurg Yayınları, Freiburg-İstanbul 1998, s. 235-260.
- ÖLMEZ, Zuhâl Kargı, “Kutadgu Bilig’de İkilemeler (1)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 7 (1997), s. 19-40.
- ÖZKAN, Nevzat, “Hâl Ekleri Kalıplaşmaları ve Sebepleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 12 (2001), s. 153-165.

- SARI, İsa, *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2015.
- SEV, Gülsel, “*Divanü Lûgat’it Türk*’te İkillemeler”, *Türk Dili*, 634 (2004), s. 497-510.
- ŞEN, Serkan, Eski Uygur Türkçesinde İkillemeler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- TUNA, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar 2”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1-2 (1950), s. 35-82.
- TUNA, Osman Nedim, “Türkçede Tekrarlar”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi Kowalski Özel Sayısı*, 3/2-3 (1949), s. 429-477.
- TUNA, Osman Nedim, “Türkçenin Sayıca Eş Heceli İkillemelerinde Sıralama Kuralları ve Tabii Bir Ünstüz Dizisi”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ-Belleten*, 1982-1983, s. 163-228.
- TUNCA, Hasan, *Eski Anadolu Türkçesinde İkillemeler*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- TÜRK DİL KURUMU, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- UZUN, Nadir Engin, *Biçimbilim Temel Kavramlar*, Papatya Yayıncılık Eğitim, İstanbul 2006.
- ÜSTÜNOVA, Kerime, *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, Kesit Yayınları, İstanbul 2008.
- YASTI, Mehmet, “Türkçe Deyimlerde Geçen İkillemelerin Ses ve Şekil Özellikleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21/2007, s. 51-87.
- YILMAZ, Özlem Deniz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Eklendiği Kelimeyle ‘Yokluk’ Anlamı Kazanan Ekler”, *Türk Dili*, 68/793 (2018), s. 5-11.
- ZÜLFİKAR, Hamza, “Kalıplaşan Durum Ekleri, Dildeki Türevleri”, *Türk Dili*, 820 (2020), s. 66-71.